

ОСОБЛИВОСТІ ЕМАНСИПАЦІЙНОЇ ФУНКЦІЇ НЕНОРМАТИВНОЇ ЛЕКСИКИ У ТВОРЧОСТІ ОКСАНИ ЗАБУЖКО І АНЖЕЛИ КАРТЕР

Сміливе використання зниженої лексики та інвектив постмодерними авторками феміністичного спрямування, імена яких давно вписані в літературний канон, дає підстави стверджувати, що однією з основних тенденцій функціонування ненормативної лексики в літературі є явище, яке можна окреслити як «емансипація мови». Під концептом «емансипація мови» сучасна гендерна лінгвістика розуміє зняття з мови гендерних обмежень, та звільнення жіночої літературної мови від гендерних стереотипів. Як відомо, «стереотипи не лише встановлюють нерівність: вони її виправдовують» [11; 137], тому сміливе розвінчування міфів навколо табуваності певних мовних форм «другої статі», можна розцінювати як відкриту заявку на почесне місце в літературному просторі, в якому домінують автори-чоловіки, що збігається з «принциповою функцією гендерної стереотипізації – легітимацією влади» [11; 137]. Слід відзначити, що в традиційному патріархальному дискурсі саме це розглядали б як «вторгнення» в лінгвальну чи літературну стихію чоловіка.

У сучасних мовознавчих і літературознавчих дослідженнях є спроби окреслити відмінності «жіночої» та «чоловічої» мови, в яких ключовим пунктом у гендерному розрізненні виступає вербальна агресія та використання сексуальної лексики. У цьому контексті можна апелювати до праць західних та вітчизняних науковців Робін Лакофф, Дебори Таннен, Вікторії Бергвал, Керін Стейплтон, Пітера Траджіл, Елени Горошко. Дослідженню поетики мови жіночого письма, його особливостей та відмінності від чоловічої присвячені наукові праці, розвідки, есеї провідних представників феміністичної критики – Елейн Шовалтер, Юлії Крістєвої, Гелен Сіксу, Кейт Міллет, Ніли Зборовської, Тамари Гундорової, Віри Агєєвої. Філософські роздуми на цю тему віднаходимо і в творах Оксани Забужко та Анжели Картер.

Спираючись на теорії гендерних відмінностей мови, можна стверджувати, що вербальна агресія, яку вважали іманентною прерогативою сильної статі, в устах жінки стає інструментом досягнення особливого культурного статусу, який засновується на принципі статевої рівності. Саме тому артикуляція обцененого лексикону устами визнаних авторок здатна навіть спричинити «літературний скандал» [1; 292]. Звідси випливає мета цієї статті: проаналізувати на поетикальному рівні текст «Жінка де Сада» (The Sadeian Woman) британської письменниці Анжели Картер у зіставленні з романом «Польові дослідження з українського сексу» Оксани Забужко крізь призму ненормативного дискурсу, і на підставі порівняльного аналізу теоретично обґрунтувати емансипаційну функцію зниженої лексики, яка виступає інструментарієм інтерпретації тілесності та сексуальності, для підсилення художньої реалізації феміністичних ідей.

Е сучасному гуманістичному дискурсі причини мовної варіативності на гендерній основі вбачають у тому, що жіночу мову розглядають як недосконалу (deficient) порівняно з чоловічою; що мова по суті залежить від відмінностей (difference) у чоловічих і жіночих моделях усупільнення і відображає владу (dominance) чоловіків над жінками [13; 227]. Спробуємо визначити сутнісні ознаки цих трьох категорій: недосконалості, відмінності і влади.

Концепт «недосконалості» підтверджується стереотипним сприйняттям жіночої мови як «фонові», щодо чоловічої, а жіночої літератури як неповноцінної, поки вона не отримала своєї авторитетної мови. Чоловіча мова наділена всездозволеністю і необмеженістю, тоді як жіночу мову, «суспільство у вигляді батьків та друзів тримає в існуючих рамках, на своєму місці» [9; 241]. Причину такої «недосконалості» вбачають не в біологічному факторі, а у змушуванні жінок дотримуватися суспільних моделей мовної поведінки. «Річ не в тому, що мова не може виразити жіночу свідомість, а в тому, що жінок не допускали до повноти мовних ресурсів, і що їх змушували до мовчання, евфемізму і тавтології» [12; 692], – стверджує Елейн Шовалтер.

Девід Герберт Лоуренс свого часу аргументував вживання ним відвертої сексуальної лексики у романі «Коханець леді Чаттерлей», як потребу у «вивільненні фалічної реальності», що, на його думку, зробити неможливо, якщо «не дати їй власної фалічної мови і не використати обценних слів» [16; 267]. Отже жінка-письменниця не може писати так, як чоловік-письменник, через відсутність пера-інструмента, якщо прийняти перо за метафору пеніса, як зауважують Сандра Гілберт та Сюзан Губар. Враховуючи ці метафоричні ознаки біологічної різниці, стає зрозумілим, чому «жіноче письмо глибоко позначене неспокоєм через відсутність фалічного авторитету» [12; 688], яка обмежувала можливості жінки-автора творчо використовувати мову, і примушувала мовчки погоджуватися з тим, що «доля жінки – засвоювати те, що створено сильною статтю» [3; 102].

Яким чином різниця у гендерному усупільненні впливає на те, якими лінгвістичними формами послуговуються чоловіки і жінки, обґрунтувала Робін Лакофф у статті «Мова і місце жінки». Дослідниця зазначає, що жінки схильні послаблювати і пом'якшувати силу вислову, їхній мові не властива грубість і агресивність: «жінці дозволяється хвилюватися через дрібниці і стогнати, і лише мужчина може кричати і ричати в гніві» [9; 246]. Американський соціолог Керін Стейплтон [17], яка присвятила своє дослідження вивченню гендерному аспекту суспільної практики використання ненормативної лексики, вважає, що в традиційному культурному дискурсі використання жінками обценізмів значно применшене. Це зумовлено двома факторами. По-перше, лайку сприймають як один із засобів конструювання маскулінної ідентичності, з притаманною їй грубістю й агресивністю. Але сама дослідниця дотримується іншої позиції. На її думку, коли чоловіки використовують ненормативну лексику, щоб висловити злість, це не вирізняє їхній стиль мовлення як «маскулінний», а радше репрезентує загальний спосіб висловлювання негативних емоцій. Однак, вивчаючи гендерну різницю у використанні ненормативної лексики, дослідниця помітила відмінність у всьому – у тому, які слова чоловіки і жінки вважають обценними (жінки наголошують на найбільшій обценності тих слів, які можна співвіднести з тілесністю), якими словами найчастіше послуговуються, в яких випадках, і які ситуації вони вважають прийнятними до вживання ненормативної лексики.

По-друге, відверта вербалізація обценної лексики належала до «лінгвістичного табу» у західному соціокультурному дискурсі, і порушення цього табу розцінювалося як спосіб набування status quo у суспільстві. Тому низка соціальних і культурних факторів була спрямована на формування теорій про те, що жінки не використовують офенсивної лексики, інакше їм припасовували ярлик жінки «нижчої моральності» (of lower moral standing) [17; 22]. На основі цих фактів дослідниця висуває припущення, що використання жінками ненормативної лексики («bad language») може привести до «вибудовування і прийняття нових моделей і варіантів «буття жінкою» («being a woman»)) [17; 23].

Говорячи про гендерну відмінність мови Робін Лакофф зазначає, що жінка, крім використання жіночої і нейтральної лінгвістичної моделі (дослідниця визначає таке явище як природна здатність жіночої свідомості до «білінгвізму»), може безпелеяційно послуговуватися чоловічою, яка тяжіє до згрубілих та брутальних зворотів. Таке «відносно недавнє досягнення» [9; 246] другої статі зустрічають запальною критикою, так як вбачають в ньому загрозу послаблення «силового становища, яке займають чоловіки в реальному світі» [9; 246], адже «жіноча мова не засвоюється чоловіками, за винятком тих, хто не приймає американського образу маскулінності (наприклад, гомосексуалісти)», але навіть випадкове вторгнення в «жіночу колонку», на думку Робін Лакофф, може «зашкодити репутації» такого чоловіка [9; 245]. Тому авторки феміністичного спрямування екстраполюють потенціал до гендерного «білінгвізму» і у простір художньої літератури – «жінки-письменниці не перебувають ані всередині, ані ззовні чоловічої традиції; вони весь час перебувають всередині двох традицій» [12; 698].

Але жінки-письменниці, входячи у патріархальний дискурс літературної мови, яка «століттями налаштовувалися на цілі чоловічого самовираження», змушені фактично «змагатися» з мовою, намагаючись зробити її адекватною до жіночих понятійних процесів [15; 887]. Письменниці феміністичного спрямування повинні поставити мистецтво романістики «перед трибуналом життєвої дійсності» [2; 303], і посісти чільне місце в літературному просторі. Засобом боротьби вони обрали власне чоловічий лексичний інструмент – ненормативну лексику. Адже, як твердить Оксана Забужко, «ненормативний дискурс» – то

завжди імпліцитна заявка на владу: саме ця заявка й робить «сварливу жінку» вічним пострахом патріархальної культури» [4; 190].

Жіноча література почала використовувати якісно нову революційну нарративну модель, яка допомогла звільнити віковічні «привиди репресованої мови» [12; 693]. Відкрита вербалізація ненормативної лексики, як «одна зі стратегій, до якої не раз зверталися авторки феміністки, зокрема й для підриву гендерних стереотипів, та означення реверсивності гендерних ролей» [1; 292], не лише привернула увагу читачів та критиків до жіночої літератури, а викликала культурний шок. За оцінкою Віри Агеєвої, «ненормативна лексика в устах жінки видалась чимось кінецьсвітнім» [1; 300]. Сміливе застосування нетрадиційного типу письма слугувало найвдалішою спробою «самореклами» нової жіночої літератури, а злам канонів завжди супроводжував надмірний епатаж. І не варто розцінювати це як спосіб профанації жіночої літератури, тому що в загальному літературному дискурсі в останні десятиліття зросла тенденція до перенасичення мови художньої літератури офенсивним лексичними зворотами, «брутальністю та лайками сучасна українська література таки з неофітською насолодою зловживає» [1; 293].

Мова жіночої художньої літератури «без табу», дала можливість крізь глибоку жіночу саморефлексію створити нові та реанімувати вже усталені образи жінки, в тому числі і жінки-автора, які формувала та інтерпретувала чоловіча свідомість, та передати суспільству своє власне невдоволення чоловічою інтерпретацією «буття жінкою». Жіноча література давно потребувала осмислення і ословлення власного бачення своєї сексуальності і тілесності, тому «жінка посилає свій екзистенційний бунт у простір мови, що клекоче вулканічним потоком, вогненною магмою, збуваючи самогубну агонію» [6; 116], для того, щоб «важке особисте переживання, коли читаєш про шльондр, сук, муз і героїнь, які умирають в родах, там, де жінки намагалися знайти себе, могло бути зрозумілим як щось більше ніж набір непов'язаних, неконтрольованих власних емоцій» [7; 146].

Спробуємо окреслити специфіку функції емансипації мови на конкретних прикладах – романі «Польові дослідження з українського сексу» Оксани Забужко, як яскравій представниці сучасної вітчизняної літератури, та есеїстичній збірці «Жінка де Сада» (The Sadeian Woman) Анжели Картер, як представниці західної літературної традиції. В їхній інтерпретації споконвічні проблеми феміністики отримали нове звучання, нову мову, нову інтерпретацію жіночої тілесності і сексуальності.

Роман Оксани Забужко «Польові дослідження з українського сексу» є рефлексією над сутністю та долею сильної жінки, свідомої того, що «Я все можу!», крізь метафоричну призму сексуальних стосунків та «оригінальною спробою пояснити жіноче буття як людський «неталан» і спробу боротися з ним» [6; 108] на фоні національного виродження: «Ні, хай би хто-небудь пояснив: якого чорта було родитися на світ жінкою (та ще й в Україні) – із цією блядською залежністю, закладеною в тіло, як бомба сповільненої дії... [5; 29]». Письменниця руйнує німб святості не лише над українською жінкою, вона, як вважають деякі критики, «зреклася споконвічної фемінності й поборює патріархат зброєю, яка завжди була чоловічою» [1; 293], тим самим розгерметизовує жіночий лінгвальний простір. «Бажання вирватись – іще не свобода» [5; 87], такий постулат приреченості жіночого буття на довічне змагання з канонами патріархальної культури, адже «ім [чоловікам] усім треба перемагати, от у чім справа...» [5; 32].

Оксана Забужко вимальовує такий близький українській літературі образ «сварливої жінки», але вербальна агресія набуває в устах її героїні грубого, часто і обценного звучання. Неодноразово в численних інтерв'ю і власних есеях авторка давала оцінку тій реакції, критичній і читацькій, яку викликала поява її роману «Польові дослідження...». У есеї «Жінка-автор у колоніальній культурі...» вона говорить, що третім «каменем спотикання» для критиків (двома попередніми виступали «незадовільний секс», та мотив чоловічого «реваншу» на жінці за власне соціальне упокорення) була «уживана героїнею ненормативна лексика».

«На мій превеликий подив, – це виявилось найдрагієшче – мови роману не прийняли навіть ті, хто загалом поставився до нього зовсім прихильно, а то й ентузіастично, з готовністю «взявши» два попередні «бар'єри». Зазначу, що в творах письменників-мужчин мого покоління герої й до мене лаялися на всю губу, і нікого, крім хіба стареньких католицьких пань із західної

діаспори, котрі потрапили заховати незайманою ментальність довоєнного галицького містечка, це ніскілечки не шокувало, – «культурний шок» був спричинений саме тим, що лайка, цей, від віку й за визначенням, дискурс насильства, який має на меті упослідження, або ж символічне зруйнування, предмета мовлення, пролунала з жіночих вуст: «розгнівана молода жінка», котра відверто й навпростець артикулює свій гнів, виявилася для постколоніальної культури неподоланим монстром» [4; 189].

«В мові криється непереборний суперник» [15; 887], – так зазначала французький критик Гелен Сіксу, і саме на мову робить ставку Оксана Забужко. Вона обрала метафору сексу лише як «показник якоїсь глибшої незгоди» [5; 105]. Інтерпретації тілесності та сексуальності вимагали застосування відповідної мови: «І в ній же, в мові, було все, чого ніколи потім не було між вами в ліжку» [5; 47]. Резонанс роману, який пережив за свою дванадцятилітню історію вісім перевидань і був перекладений на кілька слов'янських і європейських мов, тільки підкреслює істинність постулату – «все залежить від того, як переповідається» [5; 110].

У одному з інтерв'ю, навіть говорячи про те, що «ненормативна лексика – серйозний діагноз у суспільній реальності», Оксана Забужко виправдовує її використання в мові персонажа, тому що література «лишень діагностує і робить знімки з реальності...» [8]. У романі Оксани Забужко «Польові дослідження...» знаходимо і молодіжний сленг (в'їжджати, вставило, довбаний, банячити, зашугана, кльова чувіха, чувак, кайф), і вульгаризми з лайкою (падло, сука, виблядок, блін, хреново, йолки), і сексуальний сленг (трахнути, кінчити, давати, мастурбація, стоїть, натягати, перепихнутися), і обценну лексику (на хера, підйобувати, виїбти).

Книга Анжели Картер «Жінка де Сада» (The Sadeian Woman), була спробою феміністично-гуманного прочитання творів Маркіза де Сада. Як зазначила сама письменниця, це не є «ні критичним вивченням, ні історичним аналізом де Сада; це радше пізньо-двадцяти-столітня інтерпретація деяких проблем, які він підіймає про культурно детерміновану природу жінки і про відносини між чоловіком і жінкою» (переклад мій. – Л. К.) [14; 1].

В порнографії класична феміністична теорія вбачала алегоричну форму патріархальної гегемонії. Сама письменниця приймає таку інтерпретацію, називаючи порнографів ворогами жінок [14; 3], однак виводить на авансцену образ «морального порнографа» (moral pornographer) [14; 22], митця, який використовує порнографічний матеріал як частину сприйняття логіки світу, роботи якого «стосуються природи сексуальної свободи і має особливу вагу для жінок, тому що він відмовляється співвідносити жіночу сексуальність з її репродуктивною функцією» (переклад мій. – Л. К.) [14; 1], такий порнограф не може бути ворогом жінок.

У своїй праці, письменниця не лише посягнула на текстуальну чоловічу територію, взявши на себе сміливість відверто говорити про порнографію і частково її обстоювати, вона відверто вживає обценних слів, нехтуючи канонами патріархальної культури, в якій закорінені «потрійний маскуліний символізм влади» – бог, король і закон [14; 92].

Анжела Картер також інтерпретує сексуальні стосунки як метафору, але з ширшим акцентом: «Статевий акт в порнографії існує як метафора того, як люди чинять один з одним, часто в найжорстокіший спосіб; але сучасною справою порнографа є настільки замовчати метафору наскільки він може і залишити нас зі жменю пухтих слів» (переклад мій. – Л. К.) [14; 19].

Перефразовуючи картезіанське *cogito ergo sum* та екстраполюючи цю істину на маскуліний і фемінний простір, Анжела Картер відчитує її як «трахаю отже існую» [14; 29] та «коли вона страждає, вона існує» (переклад мій. – Л. К.) [14; 89], тим самим підкреслюючи стереотипне гегемонне становище чоловіка та жертвенну природу жінки. Виправдовуючи де Сада, письменниця твердить: «Якщо він винайшов жінку, яка страждає, він також винайшов жінку, яка причиняла страждання» (переклад мій. – Л. К.) [14; 41]. За інтерпретацією Анжели Картер де Сад уніфікує страдницьку бінарність жіночої долі у єдиній цілі, до якої прагне і володар, і жертва. В жертвності де Садової Джастіни письменниця бачить шляхи до волі і влади: «жертва завжди вища за пана; це і є амбівалентний тріумф жертви» (переклад мій. – Л. К.) [14; 63]. В тому шляху, що обрала Джульетта, сестра і повний персонажний антипод Джастіни, також є сенс. Обираючи долю «ідеальної повії», вона обирає владу. В борделі керують жінки, вони обирають ким будуть володіти, а «подружнє ложе є по суті ілюзорним

сховищем від світу, тому що всіх дружин за необхідністю трахають по контракту» (переклад мій. – Л. К.) [14; 10].

У зіставленні з Оксаною Забужко, вибір Анжелою Картер вербальних засобів був продиктований не потребою епатажу, а тематикою творів, та «іміджем» автора, обраного для феміністичного аналізу. Проте за конотаціями та емоційним наповненням ненормативні звороти значно сильніші від тих, до яких звертається українська письменниця. Навіть евфемізми, які використовує британська письменниця, мають грубіше та вульгарніше звучання (between her legs, nether mouth, the first agent of love's pleasure, external production, ordure). Попри медичні терміни для позначення статевих органів і їх функцій (vagina, vulva, clitoris, penis, anus, genitals, masturbation, erection) письменниця використовує сексуальний сленг та обценізми, пов'язані з сексуальною і екскреторною функцією організму (prick, cunt, dildo, arse, shit, fuck, suck, fart, piss), багатий також і словник інвектив (prostitute, whore, tart, bagger, voyeur). Однак такий, як назвав би Юзьо Обсерватор, «вербальний ексгібіціонізм» [10] в консервативній Британії не викликав такого шквалу негативної критики, як «Польові дослідження...» в постколоніальній Україні.

Британське й українське жіноче письменство відрізняється тематикою, акцентами, проблемами та описом шляхів їх вирішення. Розглядаючи мовну картину творів британської письменниці Анжели Картер та української Оксани Забужко крізь призму ненормативного дискурсу можна зробити такі висновки. Спільна риса для обох письменниць – спроба інтерпретувати феміністичну проблематику стереотипно чоловічими мовними засобами, що в обох національних соціокультурних дискурсах розцінювалося як латентна заявка на владу. Українська письменниця епатажною лексикою свідомо провокує до дискусії про проблему жіночого буття та буття жінкою у постколоніальній культурі. У її наративі домінує національний і особистісний контекст. Авторка намагається крізь метафорику сексу передати двобій чоловічої і жіночої основ за перевагу особистісних стосунках. Британська письменниця, передаючи своє особистісне бачення чоловічої інтерпретації жіночої тілесності і сексуальності, та функцій, які пов'язані з ними, також звертається до метафори сексу, та передає її як засіб зображення загальних суспільних відносин двох статей. Використовуючи гротеск, гру та багату символіку, вона тяжіє до універсалізації аналізованих жіночих образів без прив'язання до часових чи національних рамок та особистісного контексту.

Література:

1. Агеева В. Жіночий простір: Феміністичний дискурс українського модернізму: Монографія / Віра Агеева. – К.: Факт, 2003. – 320 с.
2. Бжуховська З. Сучасний роман для дівчат або казкова спадщина / пер. з польської за: Brzuchowska Z. Wspolczesna powiesc dla dziewczat, czyli basniowe dzieciństwo // Zeszyty Naukowe Wyzszej Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie. Seria filologiczna. – Z. 34/1999. – Historia Literatury 5.
3. Горошко Е. Пол, гендер, язык / Е. Горошко // Женщина. Гендер. Культура. – М., 1999. – С. 98–110.
4. Забужко О. Хроніки від Фортінбраса. Вибрана есеїстика / Оксана Забужко. – 3-е вид., доп. – К.: Факт, 2004. – 352 с.
5. Забужко О. Польові дослідження з Українського сексу: Роман / Оксана Забужко. – Вид. 8-е. – К.: Факт, 2006. – 176 с.
6. Зборовська Н. Феміністичні роздуми. На карнавалі мертвих поцілунків / Ніла Зборовська. – Львів: Літопис, 1999. – 336 с.
7. Колодны А. Танцы на минном поле. Некоторые наблюдения относительно теории, практики и политики феминистского литературного критицизма / А. Колодны // Гендерные исследования. – № 2. – X., 2000. – С. 145–170.
8. Куява Ж. Оксана Забужко: українці не такі дурні, як звикли про себе думати / Ж. Куява. – Режи доступу: <http://www.simya.com.ua/articles/51/8611/>
9. Лакофф Р. Язык и место женщины / Робин Лакофф // Гендерные исследования. – № 5. – 2000. – С. 241–251.
10. Обсерватор Юзьо. Фахівці і дилетанти / Юзьо Обсерватор // Поступ. – 2002. – 5 грудня.
11. Рябова Т. Б. Стереотипы и стереотипизация как проблема гендерных исследований / Т. Б. Рябова // Личность. Культура. Общество. – 2003. – Т. V. – Вып. 1/2 (15/16). – С. 120–138.

12. Шовалтер Е. Феміністична критика у пущі / Елейн Шовалтер // Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. Марії Зубрицької. – 2-е вид., доп. – Львів : Літопис, 2001. – С. 680–708.
13. Bergvall V. L. Towards a comprehensive theory of language and gender / V. L. Bergvall // Language in Society. – 1999. – № 28:2. – P. 273–293.
14. Carter A. The Sadeian Woman : An Exercise in Cultural History / Angela Carter. – London : Virago, 2006. – 181 p.
15. Cixous H. The Laugh of the Medusa / H. Cixous ; trans. K. Cohen and P. Cohen. – 1976. – Sing. 1 (Summer). – P. 875–893.
16. Moore, Harry T. Sex, Literature and Censorship : Essays by D. H. Lawrence / Harry T. Moore. – London : Heinemann, 1955. – 122 p.
17. Stapleton K. Gender and swearing: A Community Practice / K. Stapleton // Women and Language. – 2002. – Vol. 26. – № 2. – P. 22–33.

**Peculiarities of the Emancipation Function of «Bad Language»
in the Works by Oksana Zabuzhko and Angela Carter**

The article deals with the specific function of the «bad language» which can be defined as a «language emancipation». The specific features of this function are examined. On the basis of the comparative analysis of the «Field Work in Ukrainian Sex» by Oksana Zabuzhko and «The Sadeian Woman» by Angela Carter some common and distinct traits of the language emancipation are emphasized.